

visie die de ideologische factor het volle gewicht geeft en die bovendien weinig ruimte voor verschillen in tijd en maatschappelijke context laat. Zo is door andere auteurs op goede gronden betoogd, dat de KVP een stuk minder ideologisch *angehaucht* was dan haar vooroorlogse voorgangster. Zwart echter ziet slechts continuïteit (64 vlg.). Het bekende conflict tussen Kuyper en Lohman, waarin allerlei politieke en sociale kwesties meespeelden, wordt door hem tot een theologisch dispuut gereduceerd (114 vlg.). Vooral ook opvallend vond ik in dit opzicht de voorstelling van zaken, dat er terzake van ideologische functie en status eigenlijk geen of nauwelijks verschil zou hebben bestaan tussen de katholieke en gereformeerde werelden. Maar onder gereformeerden had Het Woord, en dus ook de ideologische woordenstroom, een heel wat hogere status dan onder katholieken, die er per traditie eerder toe neigden gezagsdragers te gehoorzamen. Hoe zwak steken Schaeppmans ideologisch-programmatische probeersels af tegen *Ons Program*. Daarmee zal samenhangen — zo heb ik altijd begrepen — dat de internalisering van ideologische elementen onder de calvinistische aanhang aanzienlijk dieper reikte dan onder de katholieken. Dat er daarom ook een opvallend faseverschil bestaat in de ontheologisering hangt daar eveneens mee samen. Tot op de dag van vandaag zijn de gevolgen ervan in allerlei opzichten merkbaar.

Dit boek gaat helemaal over ideologieën, maar is erg kort over het concept 'ideologie' en zijn verhouding tot allerlei varianten van politieke en ideeën-geschiedenis. Zwarts eigen definitie van ideologie sluit de gedachtenwereld van de CHU uit. Het eerste deel van zijn boek gaat dan ook alleen over neothomisme en neocalvinisme. Misschien is dit een postmodernistisch trekje, want het conservatieve gedachtengoed van Lohman c. s. mist inderdaad het dwingend karakter van de beide confessionele Grote Vertellingen. Wel werpt het de vraag op, waarom dan in deel twee zo uitvoerig aandacht wordt geschonken aan de eindeloze discussies in protestantse kring over de verhouding van de twee protestantse partijen, alles onder het hoofd 'De vorming van het CDA'. Ik kan me niet onttrekken aan de indruk van een zekere incongruence. Wanneer het verhaal van de protestants-christelijke verdeeldheid en eenheid een verhaal van ideologische aard is, hoort het in een studie als deze thuis, maar dan is de in deel één gehanteerde definitie en de uitsluiting van de CHU niet goed begrijpelijk. Is die definitie niet gewoon te eng?

Een eindoordeel over het boek is niet gemakkelijk. Enerzijds vind ik het een aardige en hier en daar zelfs gedurfde onderneming (té gedurfd voor een dissertatie, misschien). Anderzijds is het conceptueel, methodisch en historiografisch kader te weinig doordacht om de vérgaande conclusie te kunnen schragen. De machtspolitieke verklaring voor het ontstaan van het CDA is er bepaald niet mee weerlegd.

P. Luykx

L. Custers, *Dáár was de bron. De Beweging van Tachtig in de ogen van Albert Verwey* (Dissertatie VU 1995; Maarssen: De Ploeg, 1995, 482 blz., f65,-, ISBN 90 6584 049 4).

De Beweging van Tachtig wordt tegenwoordig meestal gezien als een *avant-garde* waarin literatuur, beeldende kunst en politiek een gelijk aandeel hadden. Het boeiende van de beweging schuilt juist in deze veelzijdigheid. Sommige van de deelnemers zelf dachten er anders over. Albert Verwey bracht in de verschillende elementen een streng hiërarchische ordening aan. Hij had zijn leven gewijd aan de poëzie, en hij stelde het dikwijls voor alsof de vernieuwing van de poëzie het hoofddoel, misschien zelfs het enige doel van de beweging was geweest. Al het overige was daaraan ondergeschikt. In de loop der jaren probeerde hij de beweging steeds meer in dit licht te interpreteren, tot zij in zijn ogen allereerst een aankondiging en rechtvaardiging was geworden van zijn eigen literaire activiteiten.

Het begrip poëzie had voor hem echter een zeer brede betekenis. Verwey's aanspraak op de eeuwigheid waren zijn twee delen *Oorspronkelijk dichtwerk*. Deze worden nu nauwelijks meer gelezen. De aandacht heeft zich verplaatst naar de bezigheden die zijn lyriek ondersteunden en begeleidden: het redacteurschap, de kritieken, het professoraat, de briefwisseling. Dit heeft de eigenaardige consequentie dat zijn theorieën over de poëzie inmiddels intensiever zijn bestudeerd dan de gedichten zelf. Zijn visie op de verbeelding als scheppend beginsel kwam uitvoerig ter sprake in het belangrijke proefschrift van G. J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding, van Van Alphen tot Verwey* (Amsterdam, 1992). De dissertatie van Lucien Custers behandelt de manier waarop Verwey zijn eigen rol in de Beweging van Tachtig geleidelijk aan mythische proporties verleende. Tegenover zijn vroegere medestanders begon hij zichzelf meer en meer te definiëren als de enige die aan het oorspronkelijke uitgangspunt trouw was gebleven. Als argument gebruikte hij zijn zeer persoonlijke opvatting van het dichterschap, die hij in terugblik tot grondslag van de beweging uitriep.

Het leven van Verwey laat zich vrij gemakkelijk in een aantal afgebakende episoden verdelen: de Beweging van Tachtig, het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, de jaren als leider van zijn eigen *Beweging*, en tenslotte het Leidse professoraat. Custers heeft systematisch onderzocht hoe zijn denkbeelden zich in ieder van deze perioden op een aantal essentiële punten ontwikkelden. Het gaat om de kernbegrippen van zijn poëtica, om de doelstellingen en de historische betekenis van 'Tachtig', om Verwey's in hoofdzaak afwijzende visie op naturalisme en sensitivisme, en om zijn reacties op het zoeken naar wijsgerige en politieke zekerheden, dat zich na het midden van de jaren 1890 in de Nederlandse cultuur zo nadrukkelijk manifesteerde. Tot besluit geeft Custers een aantal hoofdstukken waarin hij de uitspraken van Verwey over zijn voornaamste mede-Tachtigers chronologisch rangschikt: Kloos, Van Deysse, Van Eeden, Gorter. Ieder hoofdstuk begint opnieuw bij het begin, en maakt vervolgens dezelfde wandeling door de tijd. Dit is wel overzichtelijk, maar ook nogal schools en inventariserend; veel dingen worden meer dan eens gezegd, en de verschillende thema's worden te weinig geïntegreerd.

Verwey beschouwde de wisselende standpunten die hij door de jaren heen innam niet als verandering van inzicht, maar als vervolmaking en voltooiing van een samenhangend wereldbeeld. De kern van dit wereldbeeld was al in de eerste jaren van de Beweging van Tachtig gegeven, nog voor de oprichting van de *Nieuwe Gids*. Zo kon hij de ontwikkeling die zijn vroegere medestanders doormaakten afschilderen als een afwijking van de oorspronkelijke beginselen, en zichzelf voorstellen als de enige die de beweging trouw bleef. Custers geeft talrijke voorbeelden van uitspraken waarin Verwey zijn latere opvattingen aan de vroegste periode toeschreef. Ook zijn omvangrijke archief, dat Custers slechts steekproefsgewijs kon raadplegen, bevat allerlei documenten waaruit blijkt hoezeer hij zich met 'Tachtig' vereenzelvigde. Iedere kritiek op de beweging als geheel ervoer hij als een persoonlijk op hem gericht aanval. Dit gold in het bijzonder voor de gekoesterde idee van het dichterlijk leiderschap.

Wanneer men deze uitlatingen van Verwey letterlijk neemt — en Custers citeert ze dikwijls zonder commentaar — wekken zij snel misverstand. Verwey lijkt ten prooi aan een mateloze arrogantie, die pas begrijpelijk wordt op grond van zijn overtuiging dat hij een opdracht had te vervullen. Zijn verheerlijking van het dichterschap lijkt de Beweging van Tachtig bovendien te reduceren tot louter een vernieuwing in de lyriek. Inderdaad zijn zijn meningen vaak zo opgevat. Ook Custers legt als neerlandicus onvermijdelijk het zwaartepunt bij de letterkundige aspecten. Toch zijn er goede redenen om juist het werk van Verwey te zien als bewijs hoezeer kunst en samenleving in de Beweging van Tachtig in elkaar grepen. De poëzie was voor Verwey

de bezielende geest van een tijdperk. De dichter moest daarom niet allereerst het eigen levensgevoel uitdrukken, zoals Kloos had gedaan en Gorter in zijn sensitivistische periode, maar iets van algemene strekking. En behalve profeteren, moest hij ook kunnen luisteren. Dit verklaart waarom Verwey gehecht bleef aan democratische politieke idealen, en in de persoonlijke omgang onverwacht bescheiden kon zijn.

Omdat de dichter een tolk is, dient hij zich bewust te zijn van wat er in de maatschappij omgaat. Het dichterschap is een nationale taak. De herleving van de Nederlandse poëzie, die Verwey met de Beweging van Tachtig zag beginnen, stond voor hem dan ook gelijk met een veel bredere nationale wederopleving. Zijn denkbeelden over de dichtkunst hangen telkens nauw samen met ideeën over de Nederlandse cultuur en nationale identiteit. Custers legt Verwey's kritiek op het vaderlandse gevoel van Potgieter en diens generatie uit als een afwijzing van het nationalisme. Daarvoor zou een cosmopolitische oriëntatie in de plaats zijn gekomen. Dit gaat voorbij aan Verwey's overtuiging dat een gemeenschap pas in de wereld kan meetellen, wanneer zij aan de beschaving een zelfstandige en oorspronkelijke bijdrage levert. Om wereldburger te zijn moet men de eigen cultuur zo hoog mogelijk ontwikkelen. Dit was wat de Beweging van Tachtig voor Nederland had willen doen. Verwey nam wel eens een houding aan alsof hij het werk alleen moest voortzetten. Hij deelde graag op allerlei terreinen van het Nederlandse culturele leven advies uit. Het Leidse professoraat beschouwde hij als een meer dan academische waardigheid.

Als essayist is Verwey niet in alle opzichten een aantrekkelijke figuur. Zijn schrijfstijl was merkwaardig housterig, en zijn wereldbeschouwing uitte zich te vaak in dogmatisch voorgedragen vaagheden. Aan zijn historische betekenis bestaat echter geen twijfel. De breedte van zijn activiteiten en de omvang van zijn schriftelijke nalatenschap hebben tot nu toe een samenvattende studie in de weg gestaan. Custers heeft voor een dergelijke onderneming interessant materiaal geleverd.

W. E. Krul

P. Veldhuizen, *God en mens onderweg. Hoofdmomenten uit de theologische geschied-beschouwing van Klaas Schilder* (Dissertatie VU Amsterdam 1995; Leiden: J. J. Groen en Zoon, 1995, 399 blz., f49,95, ISBN 90 5030 573 3).

Klaas Schilder (1890-1952) is de bekendste van de eerste generatie gereformeerde theologen na de dood van Abraham Kuyper en Herman Bavinck. Maar eind jaren dertig geraakte hij in conflict met het gereformeerde establishment; zijn schorsing door de synode van de Gereformeerde Kerken in 1944 was de doorslaggevende factor van de Vrijmaking, die het gereformeerde bolwerk scheurde.

Schilder wilde, ondanks kritiek op onderdelen, bewust de erfenis van Kuyper en Bavinck voortzetten. Hij volgde bijvoorbeeld Kuyper in de onderstreping van het gezag van de bijbel en de historiciteit van de bijbelse geschiedenis. Wel probeerde hij over Kuyper en over de door Kuyper zeer gewaardeerde scholastische gereformeerde theologie van de zeventiende eeuw heen terug te gaan naar Calvijn; ook gaf hij in de dogmatiek meer ruimte aan nieuwe bijbel-exegese. Hij zocht bovenal een objectieve grondslag voor het geloof, ook als alternatief voor het subjectieve ervaringsgeloof van de bevindelijke traditie en voor een veelal dominante exemplarische prediking. Hij vond een antwoord in een benadrukken van de heilshistorische betekenis van de bijbelse geschiedenis en het begrip verbondsgeschiedenis.

Schilder onderstreepte evenals Kuyper en Calvijn sterk de soevereiniteit van God over al het